

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОПОРЯДКУ
У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ ТА ІНШИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАННЯХ****ORGANIZATIONAL AND LEGAL MECHANISMS OF ENSURING THE LAW AND ORDER
IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE AND OTHER MILITARY FORMATIONS**

Басараб О.Т., к.ю.н.,

старший викладач кафедри теорії права та кримінально-процесуальної діяльності

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Блиствіт Т.І., здобувач кафедри теорії права та кримінально-процесуальної діяльності

Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Стаття присвячена дослідженню організаційно-правових механізмів забезпечення правового порядку (правопорядку) у Збройних Силах України та інших військових формуваннях.

Зазначається, що поточний стан загроз обороноздатності нашої держави вимагає реформування системи державних органів у військовій сфері з метою забезпечення належного стану правопорядку як запоруки ефективного виконання ними покладених завдань. Водночас сьогодні чинні механізми забезпечення правопорядку у Збройних Силах України та інших військових формуваннях є недосконалими, що зумовлює необхідність глибокого дослідження та визначення їх змісту.

Проаналізовано особливості військового правопорядку. За результатами дослідження зроблено висновок, що організаційно-правові механізми забезпечення правопорядку у Збройних Силах України, інших військових формуваннях слід сприймати як систему організаційних методів, прийомів, способів і процедур щодо проектування моделі системи забезпечення правопорядку у Збройних Силах України та інших військових формуваннях; побудови оптимальної структури правоохоронних органів у військовій сфері; формування кадрового резерву суб'єктів забезпечення правопорядку у Збройних Силах України та інших військових формуваннях; здійснення фінансового та матеріально-технічного забезпечення, що реалізуються за допомогою правових засобів, які включають у себе: розробку науково обґрунтованих концептуальних правових засад функціонування системи забезпечення правопорядку у Збройних Силах України та інших військових формуваннях; створення ефективної нормативно-правової бази у сфері забезпечення правопорядку у Збройних Силах України та інших військових формуваннях; визначення правового статусу правоохоронних органів у військовій сфері; формування правової свідомості та правової культури серед особового складу Збройних Сил України та інших військових формувань.

Ключові слова: правопорядок, військовий правопорядок, організаційно-правові механізми, військові формування, Збройні Сили України, військова сфера.

The article is devoted to the study of organizational and legal mechanisms of ensuring the law and order in the Armed Forces of Ukraine and other military formations.

It is noted that the current state of threats to the defense capabilities of our state requires strengthening the role and reforming the system of state bodies in the military sphere, in order to ensure the proper state of law and order, as a necessary guarantee of effective performance of their tasks.

At the same time, it should be noted that the current mechanisms of law and order in the Armed Forces of Ukraine and other military formations are imperfect, which necessitates in-depth research and determination of their content.

Peculiarities of military law and order are analyzed.

It is concluded that organizational and legal mechanisms for ensuring law and order in the Armed Forces of Ukraine and other military formations should be perceived as a system of organizational methods, techniques and procedures on designing a model of law enforcement system in the Armed Forces of Ukraine and other military formations; building the optimal structure of law enforcement agencies in the military sphere; formation of a personnel reserve of law enforcement entities in the Armed Forces of Ukraine and other military formations; implementation of financial and logistical support which are implemented through legal means, including: development of scientifically substantiated conceptual legal bases of functioning of the system of ensuring law and order of the Armed Forces of Ukraine and other military formations; creation of an effective regulatory framework in the field of law and order in the Armed Forces of Ukraine and other military formations; determining the legal status of law enforcement agencies in the military sphere; formation of legal consciousness and legal culture among the personnel of the Armed Forces of Ukraine and other military formations.

Key words: law and order, military law and order, organizational and legal mechanisms, military formations, Armed Forces of Ukraine, military sphere.

Постановка проблеми. Забезпечення державної політики у сфері національної безпеки й оборони значною мірою залежить від стабільного й ефективного функціонування Збройних Сил України (далі – ЗСУ), інших військових формувань і правоохоронних органів, на які ст. 17 Конституції України покладаються завдання захисту суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності України, забезпечення її державної безпеки та захисту державного кордону.

Поточний стан загроз обороноздатності нашої держави за умов зовнішнього вторгнення та воєнної агресії з боку Російської Федерації вимагає посилення ролі та реформування системи державних органів у військовій сфері з метою забезпечення належного стану правопорядку як запоруки ефективного виконання ними покладених завдань.

Водночас слід відзначити, що сьогодні чинні механізми забезпечення правопорядку є недосконалими,

тож не вирішеними залишаються проблеми щодо: недосконалої підходів до формування державної політики та правового регулювання відносин у забезпеченні правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях; забезпечення належного рівня правопорядку серед військовослужбовців у районі проведення Операції об'єднаних сил (далі – ООС); відсутності скоординованих дій між суб'єктами забезпечення правопорядку під час здійснення повноважень через їх вузьку спеціалізацію, дублювання та розпорошення функцій досудового розслідування серед правоохоронних органів щодо проведення досудового розслідування військових злочинів, провадження оперативно-розшукової діяльності, забезпечення представництва інтересів у судах, протидії корупції та забезпечення нагляду (контролю) у військовій сфері.

З огляду на вищеперераховане визначення організаційно-правових механізмів забезпечення правопорядку

у ЗСУ та військових формуваннях набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій свідчить про те, що проблематика формування змісту організаційно-правових механізмів відображена у працях В.Б. Авер'янова, М.В. Андрієнка, Г.В. Атаманчука, О.К. Басараб, А.В. Борисова, Н.Г. Дроздової, І.Т. Ларіонової, В.М. Мороз, П.І. Надолішнього, В.Ю. Назаренка, М.П. Попова, Л.Л. Приходченко, Р.В. Толстоногої, Ю.О. Хромова, А.В. Черкасова та ін.

Однак, попри достатній рівень уваги фахівців різних галузей до організаційно-правового механізму, сфера забезпечення правопорядку залишається поза увагою науковців.

Мета і завдання наукової статті – визначити організаційно-правові механізми забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях.

Виклад основного матеріалу. Стратегічні підходи до процесу комплексного реформування системи забезпечення національної безпеки та створення ефективної системи забезпечення правопорядку закладені у Стратегії національної безпеки України від 06 травня 2015 р. № 287/2015, спрямованій на забезпечення готовності держави, її економіки та суспільства до оборони й відбиття зовнішньої агресії у будь-яких формах і проявах (зокрема у формі гібридної війни), підвищення рівня обороноздатності держави, де пріоритетними напрямками є: підготовка держави до відсічі збройної агресії, підвищення здатності органів державної влади, військового управління й органів місцевого самоврядування, сил оборони, системи цивільного захисту, оборонно-промислового комплексу до функціонування за умов кризових ситуацій, що загрожують національній безпеці, й особливого періоду; реформування сил оборони з орієнтацією на створення високоєфективних босздатних підрозділів ЗСУ [1].

Сьогодні, незважаючи на те, що така категорія, як «правовий порядок» або «правопорядок» відображена у нормативно-правових актах, офіційної її дефініції у законодавстві немає.

У вітчизняній правовій науці сформувалися декілька підходів до визначення «правопорядку». Одні автори визначають його як різновид суспільного порядку, що утворився під впливом права [2; 3, с. 526], інші характеризують його як засновану на праві та законності організацію суспільного життя [4, с. 182], частину системи суспільних відносин, які врегульовані нормами права та перебувають під захистом закону й охороняються державою [5, с. 143], або такий правовий стан суспільних відносин, що забезпечує їх стабільність, упорядкованість та охорону шляхом фактичної реалізації правових норм і вимог законності [6, с. 534].

Характерними особливостями правопорядку у військових формуваннях є те, що це є різновид суспільного порядку, який передбачений нормами права, встановлюється за умов законності внаслідок правореалізації, досягається шляхом вчинення військовослужбовцями правомірної поведінки та дотримання ними військової дисципліни, підтримується та забезпечується державою.

Юридична енциклопедія містить також визначення військового правопорядку – це заснований на нормах права порядок у ЗСУ [2]. В Україні нормативною основою військового правопорядку є військове законодавство як складова частина єдиної системи законодавства, представлене Законами України «Про оборону України», «Про Збройні Сили України», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» тощо. Важливе значення у нормативному регулюванні військового правопорядку також належить статутам ЗСУ. Водночас варто зауважити, що військовий правопорядок забезпечується не тільки нормативними

актами, а й реальним, гарантованим їх виконанням. За порушення відповідних норм і правил винні особи притягаються до відповідальності.

У свою чергу, механізми забезпечення правопорядку ЗСУ у військових формуваннях, на нашу думку, є системою органічно поєднаних між собою форм, методів та інструментів, призначених для встановлення та підтримання належного правопорядку, з метою ефективної реалізації військовослужбовцями функцій щодо оборони України, а також захисту її суверенітету та територіальної цілісності.

Органічне поєднання організаційного та правового механізмів утворює організаційно-правовий механізм, подвоєний функціонал якого є набагато ефективнішим, оскільки, як справедливо зазначає Г.В. Атаманчук, багато правових форм можуть бути юридично коректними тільки у разі їх прийняття за допомогою організаційних форм [7, с. 387].

У сучасній науковій літературі організаційно-правові механізми частіше розглядають як сукупність форм, методів та інструментів управління, організаційних структур, а також правових норм [8, с. 387]; сукупність інституцій, які створені для розв'язання певних суперечностей, подолання чи попередження проблем у суспільстві та діють на основі конституційно-правових норм, прийнятих у державі [9, с. 17]; сукупність взаємопов'язаних принципів, методів, інструментів, процедур, організаційних структур, а також правового регулювання [10, с. 24].

У контексті розуміння сутності організаційно-правового механізму заслуговує на увагу позиція В.М. Мороз. Зміст будь-якого організаційно-правового механізму розкривається через призму його традиційних складників (цілей, принципів, функцій) і функціональних, або фахових (методів та інструментів правового й організаційного впливу) [11, с. 112]. Тому, щоб краще дослідити організаційно-правові механізми забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях, необхідно з'ясувати їх цілі, принципи та функції, а також проаналізувати сутність структурних елементів: організаційного та правового механізмів.

У сучасній енциклопедичній літературі «ціль» зазвичай розглядається як те, до чого прагнуть, чого намагаються досягнути [12, с. 1588]; ідеальний образ майбутнього, бажаного результату людської діяльності [13, с. 712]. Схожою є позиція багатьох дослідників, які висвітлюють цю категорію у наукових джерелах як бажаний стан об'єкта або бажаний кінцевий результат діяльності [14, с. 73], конкретний кінцевий стан чи результати, яких прагне досягти група у співпраці [15, с. 698]. Адаптуючи вищезазначене до предмету нашого дослідження, варто зазначити, що основною ціллю організаційно-правових механізмів забезпечення правопорядку у військових формуваннях є бажаний кінцевий результат діяльності суб'єктів забезпечення правопорядку, що виражається в урегульованості й упорядкованості суспільних відносин у військових формуваннях на основі норм права.

Діяльність по досягненню будь-яких цілей повинна ґрунтуватися на принципах – вихідних положеннях, що покладаються в основу її реалізації [12, с. 1133; 13, с. 525].

Більшість підходів до визначення «принципу» як правової категорії суттєво не різняться за своєю суттю. Так, у питанні принципів діяльності державних органів більшість дослідників спільні у думці, що це є базові ідеї та положення, які закріплюються нормативно і покладаються в основу їх функціонування [6, с. 155]. Принципи правоохоронної системи трактуються колективом авторів підручника «Теорія держави і права» як вихідні засади правових теорій і концепцій, що виступають правовими орієнтирами суб'єктів правоохоронної діяльності [5].

З огляду на зазначене маємо підстави констатувати, що основними принципами механізмів забезпечення

правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях є нормативно закріплені керівні засади, які покладаються в основу їх функціонування.

На підставі аналізу чинного законодавства пропонуємо такі принципи механізму забезпечення правопорядку у ЗСУ, інших військових формуваннях: законність; повагу до прав, свобод, гідності людини та громадянина; безперервність; системність; підзвітність і контроль.

У рамках принципу законності забезпечення правопорядку повинне здійснюватися виключно на підставі, у межах та у спосіб, визначений чинним законодавством України. З метою реалізації принципу законності суб'єкти забезпечення правопорядку під час здійснення своєї діяльності повинні поважати права, свободи та гідність людини та громадянина, дії посадових осіб повинні бути обґрунтованими за змістом і формою реалізації. Процес забезпечення правопорядку має бути безперервним і мати системний характер, діяльність компетентних органів повинна бути всебічною за змістом та упорядкованою за формою.

Важливими є структурна та функціональна впорядкованість системи забезпечення правопорядку. У зазначеному аспекті важливу роль також відіграє виховна та превентивна діяльність щодо недопущення правопорушень серед персоналу військових формувань. Принципи підзвітності та контролю створює баланс між владними повноваженнями та відповідальністю, цим самим створюючи режим законності. За протиправні дії чи бездіяльність і суб'єкти забезпечення правопорядку, і військовослужбовці та працівники військових формувань можуть бути притягнені до юридичної відповідальності згідно із чинним законодавством.

Зміст організаційно-правових механізмів забезпечення правопорядку у військових формуваннях реалізується через функціональний потенціал організаційного та правового характеру.

Зазвичай організаційний компонент трактується як форма здійснення певних колективних чи індивідуальних дій [16, с. 11]; сукупність різноманітних за своєю природою конкретних організаційних дій, покликаних організувати ефективну діяльність організації [17, с. 560]; це всі організаційні та розпорядчі дії, які є взаємозалежними і в сукупності забезпечують виконання досягнення поставлених цілей; це є система усіх методів, прийомів і способів формування та регулювання відносин між об'єктами системи та внутрішнім і зовнішнім середовищами [18].

З огляду на предмет нашого дослідження розглянемо детальніше організаційні механізми забезпечення правопорядку, тобто заходи організаційного характеру, за допомогою яких можливо забезпечити правопорядок у ЗСУ та в інших військових формуваннях.

Проектування моделі системи забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях, у т. ч. моделювання ефективності її функціонування, є, на нашу думку, першочерговим організаційним заходом.

Сьогодні моделювання є загальноприйнятим методом вирішення різних завдань як у науці, так і у практичній діяльності. Загалом це є матеріальне або уявне імітування реально існуючої системи шляхом спеціального конструювання аналогів (моделей), у яких відтворюються принципи організації та функціонування цієї системи [19, с. 114].

Отже, під час створення моделі системи забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях необхідно визначити її основні цілі, структуру, зміст, напрямки та принципи діяльності, а також правила взаємодії її структурних елементів між собою. Кінцевим результатом такого моделювання повинно стати створення цілісної функціонуючої системи забезпечення правопорядку, яка би повністю відповідала своєму безпосередньому призначенню, об'єднавши у собі увесь спектр питань, пов'язаних зі здійсненням правоохоронної та пра-

возахисної діяльності у військовій сфері – від досудового розслідування, оперативно-розшукової діяльності до нагляду (контролю) за додержанням законів у ЗСУ, інших військових формуваннях і підприємствах оборонно-промислового комплексу, здійснення фахового правового захисту військовослужбовців і представництва їхніх інтересів у судах.

Побудова оптимальної структури правоохоронних органів у військовій сфері повинна здійснюватися з урахуванням специфіки військової структури держави, інститутів ЗСУ та інших військових формувань і ґрунтуватися на сформованих світовою практикою принципових засадах функціонування органів військової юстиції та військової поліції відповідно до загальноновизначених міжнародних демократичних стандартів. На нашу думку, сучасна правоохоронна система у військовій сфері потребує реформування та створення єдиного спеціального незалежного правоохоронного органу у системі військової юстиції, фахівці якого відповідно до своїх функціональних обов'язків будуть здійснювати увесь необхідний спектр правоохоронної та правозахисної діяльності у військовій сфері. Зазначене сприятиме усуненню дублювання та паралелізму в діяльності правоохоронних органів, дозволить визначити основні завдання, функції, оптимальну й обґрунтовану штатну чисельність, а також запровадження дієвої системи державного та громадського контролю за діяльністю військових правоохоронців.

Заходи кадрового, фінансового та матеріально-технічного забезпечення новоствореного органу в системі військової юстиції пропонуємо здійснювати за рахунок уже існуючих видатків державного бюджету України на вже наявні органи забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях.

У свою чергу, правові механізми є засобом, за допомогою якого управлінські рішення і дії набувають правового характеру [16, с. 11], упорядковуються суспільні відносини за допомогою системи правових засобів, способів і форм з метою задоволення публічних і приватних інтересів учасників суспільних відносин, забезпечення правопорядку [20, с. 268].

Ми переконані, що заходи правового механізму забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях повинні здійснюватися відповідно до науково обґрунтованих концептуальних правових засад функціонування системи забезпечення правопорядку та гарантувати адекватне реагування на загрози територіальній цілісності, недоторканості, обороноздатності, національній безпеці й обороні, забезпечення виконання державного оборонного замовлення, захисту прав і законних інтересів військовослужбовців. Тому впровадження на практиці згаданої нами вище моделі системи забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях повинне мати під собою міцне нормативно-правове підґрунтя у вигляді Концепції, правові положення якої визначатимуть вектор подальшої розбудови та розвитку цієї системи.

Зміст документа має включати: цілі, завдання, принципи функціонування системи забезпечення правопорядку у ЗСУ, інших військових формуваннях; нормативно-правове забезпечення; суб'єктів та учасників забезпечення правопорядку; основні напрями подальшої розбудови та розвитку системи забезпечення правопорядку у ЗСУ, інших військових формуваннях; строки реалізації.

Ефективність нормативно-правової бази, що стосується забезпечення правопорядку у ЗСУ, інших військових формуваннях, визначається ступенем відповідності первинних правових засобів регулювання суспільних відносин у військовій сфері, які виражаються у формі дозволів, зобов'язань, заборон, соціально-політичним реаліям і формам реалізації норм права. Саме за допомогою якісної нормативно-правової бази реально виконуються функ-

ції права щодо регулювання суспільних відносин та охорони втрачених прав.

Останнім часом судова та правоохоронна системи нашої держави піддавалися численним реформам, результатом яких було скасування військових судів, правоохоронних органів і створення нових органів, таких як Державне бюро розслідувань, Національне антикорупційне бюро України, Національна поліція. Змінилися також певною мірою функції окремих правоохоронних органів.

Очевидно, що кардинальні зміни організаційно-штатних структур державних правоохоронних органів відбувалися шляхом прийняття нових нормативно-правових актів і внесення змін у чинні, тож сьогодні ми маємо велику кількість нормативних актів, у яких розпорочені функції досудового розслідування, оперативного-розшукової діяльності, забезпечення представництва у судах.

Так, до прикладу, досудове розслідування військових злочинів покладається на слідчі органи Державного бюро розслідувань і Національної поліції України, тоді як здійснення представництва інтересів військовослужбовців, котрі виконують бойові завдання в особливий період під час воєнного стану та не мають змоги отримати належну правову допомогу, не передбачене жодним нормативно-правовим актом. З огляду на зазначене особливої актуальності набуває питання проведення систематизації законодавства у сфері забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях із метою виявлення прогалин, колізій і дублювання, а також визначення оптимальної структури та правового статусу правоохоронних органів у військовій сфері.

За умов складної військово-політичної ситуації, викликані анексією Російської Федерації Криму, проведенням ООС на сході України, формування правової свідомості та правової культури серед особового складу ЗСУ, інших військових формувань є особливо важливим аспектом, що прямо впливає на якісне виконання військовослужбовцями службово-бойових завдань і на боєготовність загалом. Низький рівень правових знань породжує правовий нігілізм і часто стає причиною вчинення правопорушень.

Водночас правові знання переростають у правові переконання, впливають на свідомість військовослужбовця і є основою для формування правової культури. Тому системна правова робота, що максимально сприятиме формуванню високого рівня правосвідомості та правової культури у військовослужбовців, є невідкладним завданням військового командування, адже від цього прямо залежить стан правопорядку у військових підрозділах.

Висновки. Таким чином, враховуючи вищевикладене, можна дійти висновку про те, що організаційно-правові механізми забезпечення правопорядку у ЗСУ, інших військових формуваннях є системою організаційних методів, прийомів, способів і процедур щодо:

- а) проектування моделі системи забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях;
- б) побудови оптимальної структури правоохоронних органів у військовій сфері;
- в) формування кадрового резерву суб'єктів забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях;
- г) здійснення фінансового та матеріально-технічного забезпечення.

Вони реалізуються за допомогою правових засобів, які включають:

- розробку науково обґрунтованих концептуальних правових засад функціонування системи забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях;
- створення ефективної нормативно-правової бази у сфері забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях;
- визначення правового статусу правоохоронних органів у військовій сфері;
- формування правової свідомості та правової культури серед особового складу ЗСУ та інших військових формувань.

Враховуючи вищезазначене, перспективи подальших розвідок у цьому напрямі вбачаємо у винайденні шляхів удосконалення системи забезпечення правопорядку у ЗСУ та інших військових формуваннях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про рішення Ради національної безпеки і оборони від 6 травня 2015 р. «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента України від 06 травня 2015 р. № 287/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#Text> (дата звернення 12.11.2020).
2. Законодавство. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко та ін. Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1999. Т. 5. 792 с.
3. Большой юридический словарь / под ред. А.Я. Сухарева, В.Д. Зозькина, В.Е. Крутских. Москва : ИНФА, 1998. 790 с.
4. Кельман М.С., Мурашин Г.О. Загальна теорія права. Київ : Кондор, 2002. 222 с.
5. Гіда Є.О., Білозьоров Є.В., Завальний А.М. та ін. Теорія держави та права : підручник / за заг. ред. Є.О. Гіди. Київ : ФОП О.С. Ліпкан, 2011. 576 с.
6. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
7. Атаманчук Г.В. Теория государственного управления : курс лекций. Москва : Юридическая литература, 1997. 387 с.
8. Дроздова Н.Г. Організаційно-правовий механізм управління системою державних закупівель на конкурсних засадах: теоретико-методологічний аспект. *Актуальні проблеми державного управління*. 2012. Вип. 3. С 150–153.
9. Назаренко В.Ю. Організаційно-правовий механізм державного управління пожежною безпекою в Україні. *Теорія та практика державного управління*. 2013. Вип. 3 (42). С 1–7.
10. Хромова Ю.О. Організаційно-правовий механізм державного регулювання виборчого процесу в Україні : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. Одеса, 2014. 24 с.
11. Мороз В.М. Організаційно-правовий механізм державно-управлінського впливу: зміст та характеристика категорії. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 23. С. 106–114.
12. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
13. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
14. Стадник В.В., Йохна М.А. Менеджмент : посібник. Київ : Академвидав, 2003. 464 с.
15. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента / пер. с англ. Москва : Дело, 1998. 704 с.
16. Надолішній П.І. Теорія та історія державного управління: Опорний конспект лекцій : навчальний посібник. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006. 132 с.
17. Назарук Т.В., Косюк О.М. Менеджмент організації : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2016. 560 с.
18. Гавриляк О., Миронов Ю. Організаційний механізм управління діяльністю підприємства. *Керівник.ІНФО*. URL: <https://kerivnyk.info/2012/04/gavryljak.html>.
19. Фріс П.Л., Савінова Н.А. Моделювання у кримінально-правовій політиці. *Наше право*. 2017. № 2. С. 114.
20. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ : Алерта; ЦУЛ, 2011. 524 с.